I J R S S I S, Vol. V, Issue (2), May-2017: 1-3 ISSN 2347 – 8268

INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN SOCIAL SCIENCES AND INFORMATION STUDIES
© VISHWASHANTI MULTIPURPOSE SOCIETY (Global Peace Multipurpose Society) R. No. MH-659/13(N)
www.vmsindia.org

महानगरीय कादंबरी निर्मितीमागील पार्श्वभूमी

बिसुरे आर. म.
गोपालकृष्ण गोखले महाविद्यालय, कोल्हापूर (म.रा.) भारत

सारांश : यांत्रिकीकरणामुळे महानगराचां विस्तार झाला. रोजगाराची सधी हमखास उपलब्ध होत असल्यामुळे खेड्यातील माणसांचे शहरात स्थलांतर झाले. प्रमाणापेक्षा जास्त गर्दी वाढल्यामुळे त्याचा नागरी सुविधांवर विपरित परिणाम झाला. निवासाच्या गैरसोयीमुळे झोपडपट्ट्यांची बेफाम वाढ झाली. अशा सर्व घटनांचे पडसाद मराठी महानगरीय कादंबरीत उमटलेले दिसतात. महानगरीय जीवनाचे काही महत्वाचे घटक सांगायचे झाले तर औद्योगिकरण आणि यांत्रिकीकरण, असुरक्षितता आणि अनिश्चितता, व्यावसायिकता, आधुनिकता, पाटे संस्कृतीचे सह–अस्तित्व आणि सरमिसळ, गर्दी आणि वेग, व्यक्तिवादी दृष्टिकोन, गर्दीत हरवलेला चेहरा, जगण्यातले ताणतणाव, अमानवी दुभंगलेपण, पाश्चात्य प्रभाव, परात्मता आणि व्यामिश्रता, आर्थिक उदारीकरण, जागतिकीकरण, मुक्त बाजारपेठ, वाढता उपभोक्तावाद, जगण्यातील बकालपणा, दहशतवाद, हिंसाचार आणि माहिती तंत्रज्ञानाचे महामायाजाल इत्यादी प्रभावी घटकांचा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष परिणाम महानगरीय जीवनशैलीवर होऊ लागला आहे. साठोत्तर काळात मराठी साहित्याच्या एकूणच रुपरंगात अंतर्बाह्य स्वरुपाचे मुलभूत बदल होऊ लागले. या प्रक्रियेचाच एक भाग म्हणजे महानगरीय जाणिवांच्या विस्तारलेल्या कक्षा मराठी साहित्यात प्रकट होऊ लागल्या.

सुचक शब्द: स्पर्धा, मूल्यशुन्यता, बकालपणा, गर्दी, बेराजेगारी, धावपळ, एकांगीपणा, निवासी गैरसोय, पोटसंस्कृती, भौतिक सपंन्नता, उच्चमध्यमवर्ग, मध्यमवर्ग, निम्नमध्यमवर्ग, महानगरीय जीवन

प्रस्तावना: १९६० नतंर महानगरीय कादबंरीचा प्रवाह निर्माण झालेला असला तरी त्याच्या निर्मितीस कारणीभूत झालेल्या घटना स्वातंत्र्योत्तर काळातच घडल्या होत्या. स्वातंत्र्योत्तर काळात मुंबई महानगरात निर्माण झालेल्या प्रक्षुब्ध वातावरणात महानगरीय कादबं रीची बीजेशोधावी लागतात. महानगरीय कादबं रीच्या निर्मितीस आवश्यक असणारे सुप्त वातावरण स्वातंत्रोत्तर काळातच तयार झाले होते. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर शहरात औद्योगिक विकास झपाट्याने वाढत गेला.

यात्रिकीकरणामुळे महानगराचा विस्तार झाला. राजे गाराची सधं ी हमखास उपलब्ध होत असल्यामुळे खेड्यातील माणसांचे शहरात स्थलांतर झाले. प्रमाणापेक्षा जास्त गर्दी वाढल्यामुळे त्याचा नागरी सुविधांवर विपरित परिणाम झाला. निवासाच्या गैरसोयीमुळे झोपडपट्ट्यांची बेफाम वाढ झाली. अशा सर्व घटनांचे पडसाद मराठी महानगरीय कादंबरीत उमटलेले दिसतात. महानगरीय जीवनाचे काही महत्वाचे घटक सांगायचे झाले तर औद्योगिकरण आणि यात्रिकीकरण, असुरक्षितता आणि अनिश्चितता, व्यावसायिकता, आधु नकता, पाटे संस्कृतीचे सह—अस्तित्व आणि सरमिसळ, गर्दी आणि वेग, व्यक्तिवादी दृष्टिकोन, गर्दीत हरवलेला चेहरा, जगण्यातले ताणतणाव, अमानवी दुभंगलेपण, पाश्चात्य प्रभाव, परात्मता आणि व्यामिश्रता, आर्थिक उदारीकरण, जागतिकीकरण, मुक्त बाजारपेठ, वाढता उपभोक्तावाद, जगण्यातील बकालपणा, दहशतवाद, हिंसाचार आणि माहिती तंत्रज्ञानाचे महामायाजाल इत्यादी प्रभावी घटकांचा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष परिणाम महानगरीय जीवनशैलीवर होऊ लागला आहे. साठोत्तर काळात मराठी साहित्याच्या एकूणच रुपरंगात अंतर्बाह्य स्वरुपाचे मुलभूत बदल होऊ लागले. या प्रक्रियेचाच एक भाग म्हणजे महानगरीय जाणिवांच्या विस्तारलेल्या कक्षा मराठी साहित्यात प्रकट होऊ लागल्या.

विवेचन :

औद्योगिक क्रांतीनंतर जी शहरे उभी राहिली, त्यामुळे बहुतेक ठिकाणी राजसत्ता अथवा धर्मसत्ता यांचे केंद्र ढळले आणि त्याऐवजी एक नवीन अशी आर्थिक, सामाजिक आणि त्या त्या सदंर्भात निराळी असणारी राजकीय चौकट तयार झाली. वाढते औद्योगिकरण, त्यासाठी लागणारे कामगार, औद्योगिक क्रांती व भाडं वलशाहीमुळे पारपांरिक व्यवसाय बुडाल्याने उपजीविकेसाठी शहराकडे धाव घेणारे कष्टकरी पाटे ार्थी, नशीब काढण्यासाठी स्वत:चे प्रदशे सोडून शहरात यऊे न व्यवसाय करु पाहणारे परप्रांतीय, अथवा काही आपत्तीमुळे स्वत:चा देश सोडून शहरात पाय रोवू पाहणारे निर्वासित यासारख्या अनके वैशिष्ट्यामुळे महानगर ही एक सहस्त्रमुखी, महाकाय आणि जिवंत वास्तू होऊन बसते. औद्योगिकरणाने श्रमविभागणी वाढत जाते. स्पर्धा, मूल्यशून्यता, बकालपणा, गर्दी, बेराजे गारी, धावपळ, एकांगीपणा, निवासी गैरसाये यामुळे जी एक महानगरीय जीवनशैली तयार होते, ती मग फावल्या वेळेचा उपभोग घेण्याची एक उपसंस्कृती तयार करते, अशा बहुविध पोटसंस्कृती महानगराच्या पोटात वास्तव्य करीत असतात. महानगरीय जीवनाचे स्वत:चे असे अविष्कार, परंपरा व चालीरीती आणि स्वत:चे असे वर्तनबधं तयार होतात. महानगरात भरघोस, एकसधं मानवी सबं धं ााऐवजी खडित, औपचारिक आणि तात्पुरते संबंध तयार होतात. महानगरीय जगण्यातील कमालीची स्वकेंद्रियता समूह

म्हणून आकारण्यास असमर्थ असते. त्यामुळे महानगरात गर्दी असते पण गर्दीला चेहरा नसतो. येथे माणसांचे समूह एकत्र राहत असले तरी समूहाच घट्ट भावबधं निर्माण होत नाहीत. महानगरात व्यक्ती समूहात राहनू ही एकटी वाढत असते. महानगरीय या व्यक्तिकेंद्रित जगण्यामुळे निर्माण झालेली पोकळी भरुन काढण्यासाठी कामभावना प्रबळ होते तर भौतिक संपन्नता मिळवून एकटेपणा घालविण्यासाठी अमाप पैसा मिळविण्याची धडपड सुरु होते. इथल्या व्यक्तीची घडणच अशी होत असल्यामुळे ही माणसे अफाट गर्दीतही एकटी असतात. त्यामुळे हे शहर सिमेंटच्या इमारतीनी गजबजलले आणि माणसाच्या एकटेपणाने व्यापलले असते.

मराठी कादंबरीकारानी हे महानगरीय वास्तव आपल्या कादबं रीत पकडण्याचा यशस्वी प्रयत्न कलेला आहे. सामाजिक वास्तवाचा सर्जनशील दस्तऐवज म्हणजे कादंबरी असे मानले जाते. अजस्त्र महानगरीय वास्तव हे खरे तर मराठी कादंबरीकारांपुढेच एक फार मोठे आव्हान म्हणून येते; मात्र हे आव्हान मराठी कादंबरीकरांनी माठेया प्रमाणावर पलले आहे असे दिसत नाही. सबंध महानगराला कवेत घेणारी कादबंरी मराठीत नाही. या सदंर्भात अविनाश सप्रे लिहितात, ‘‘महानगरीय वास्तवाची आणि जगण्याची अशी जी नानाविध विराट रुपे आहेत; आणि त्यातनू निर्माण झालेली जी व्यमिश्रता आहे; तिचा प्रभावी अविष्कार जर माठ्ेया सख्ंयने मराठी साहित्यात झाला असता; तर मध्यमवर्गीय मराठी साहित्यधारा अधिक समृध्द झाली असती. पण मध्यमवर्गीय धारेत प्रतिष्ठेने वावरणाऱ्या महानगरीय साहित्यिकानी असे वाड्.मयीन कर्तृत्व दाखविलले नाही, ही वस्तुस्थिती आहे. मात्र ही उणीव मध्यमवर्ती साहित्यधारपे ासनू फटकनू राहणाऱ्या काही निष्ठावान प्रतिभावंतानी भरुन काढली आहे. दुर्देवाची गोष्ट अशी की मराठी साहित्य संस्कृतीने त्यांच्या योगदानाची दखल न घेता त्यांची उपेक्षा करण्यातच धन्यता मानली आहे.’’[१] असा मध्यवर्ती साहित्यधारेपासून फटकून राहणारा निष्ठावान प्रतिभावंत म्हणजे भाऊ पाध्ये होय. तचे सपुंर्ण महानगरीय जाणिवचे समर्थ कादबं रीकार आहेत. दुर्देवाने त्याची मराठी समीक्षने फारसी दखल घेतली नाही.

जवळ जवळ सर्वच महानगरीय कादंबरीकारांनी मुंबई या महानगराचे चित्रण रेखाटलेले आहे. कारण मुबंई हे एक महाराष्ट्रातील आव्हानात्मक महानगर आहे. तेथील मानवी जीवन गुंतागुंतीचे आहे येथे सुखलालेपत उच्चवर्गीय आहेत, जगण्याशी चिवटपणे झुंज देणारी सामान्य माणसे आहेत, तसेच स्वत:चे मध्यमवर्गीयपणा टिकविण्यासाठी जीवाचे रान करणारी मध्यमवर्गीय माणसे आहेत. आणि ज्यांना वर्गच नाही असे बकाल, रोगट झोपडपट्टीत राहणारे, फुटपाथवर आयुष्य काढणारे लोकही मुंबईत आहेत. या प्रत्येक वर्गातील माणसांची स्वतंत्र मानसिकता आहे. प्रत्येकाला अधिक वरच्या वर्गाकडे सरकण्याची ओढ आहे. त्यासाठी त्यांनी विविध संघर्ष ओढवून घेतलेले आहेत. त्याची जी जीवघेणी लढाई दमछाक करणारी असली तरी ती त्यानां हवी असते. त्यामुळे ही माणसे सतत त्यात गुंतलेली असतात. ही माणसे विविध प्रदेशांतून, विविध राज्यातून जगण्यासाठी मुंबईत आलेली असतात. त्याच्या मूळ प्रदेशाला, गावाला, कुटूंबला साडेनू तिथले संस्कार, चाली—रीती घऊेन ही माणसे विविध प्रदेशातूंन, विविध राज्यातून जगण्यासाठी मुंबईत आलेली असतात. त्याचंया मूळ प्रदेशाला, गावाला, कुटूंबाला सोडून तिथले सस्ंकार, चाली—रीती घेऊन ही माणसे मुबंईत आलेली असतात. त्यामुळे भिन्न संस्कृती, सस्ंकार चाली—रीती असलल्ेया माणसाच्ंया एकत्र राहण्यातून एक नवीनच सांस्कृतिक विश्व येथे आकाराला आलेले दिसते. या माणसाची जात वगेळी, धर्म वेगळे असले तरी येथे ती एकत्र येवनू जगण्याचा प्रयत्न करीत असतात. येथे जगत असताना त्याचें धामिर्क, जातीय अहकांेर कधी—कधी उफाळनू येतात आणि पुन्हा स्थिर होतात.

देशाच्या कानाकोपऱ्यातून रोजी—रोटीसाठी मुंबईत आलली माणसे नगरात व उपनगरात विखुरलेली असतात. ज्यानां या नगरात उपनगरात जागा मिळत नाही ती झापे डया उभारुन, झापे डपट्टीत, रस्त्याच्या कडेला, फटू पाथवर जगण्याचा प्रयत्न करतात. त्यांची जगण्याची जागा टिचभर असते. यातूंनच गुंडगिरी, लैंगिक विकृती, बकालपणा आणि रोगट मानसिकता येथे तयार होते. बेबंद जगण्यातून येणारी स्वैरता व त्यातून निर्माण होणारे सामाजिक ताणतणाव, असे प्रश्न येथे नेहमीच निर्माण होत असतात. या महानगराच्या सरमिसळ संस्कृतिविषयी विजय तेंडूलकर लिहितात, ‘‘पूर्वी या मुंबई शहराचा एकेक भाग वाढत असे तो एकेका स्थलांतरीत मनुष्य—समूहाच्या नाहीतर व्यवसायाच्या आधाराने त्यामुळे त्याला एकसधं असे रुप असे. आज शहराची वाढ अशी होत नाही. आधी एखादा भाग वाढू लागतो. (बिल्डर्स तो वाढवण्याचे ठरवतात.) मग त्या वाढत जाणाऱ्या भागात गरजेनुसार माणसे, हितसंबंध, व्यवसाय जाऊन मुक्काम टाकतात. यात एका इमारतीत परस्पर विसंगत किंवा परस्परविरुध्द असे कितीही आणि कुणीही घटक एकत्र येतात आणि अनाक्रमणाचा एखादा अलिखित करार करावा, तसे एकमेकांची चौकशी न करता बिनबोभाट नांदतात. शेजारी कोण राहते किंवा काय चालते याची माहिती नसते. झाली तरी ती कुणी मनावर घेत नाही. मुद्दाम ती करुन घेण्याचा प्रश्नच नसतो. ही सरमिसळ संस्कृती हे आजच्या मुंबईचे व्यवच्छेदक लक्षण झाले आहे.’’[२] यावरुन मुंबई या महानगराचे जीवन हे गुंतागुंतीचे आहे हे स्पष्ट होते. मुबंईचे स्वत:चे असे एक वेगळे वातावरण आहे. तिथली औद्योगिक संस्कृती उच्चभ्रूचे सुखलोलुप व्यवहार, उद्योग, उलाढाली, कामगार, कामगारांच्या चळवळी, त्यातील नेतेगिरी. त्यांचे राजकारण, सामान्य कामगार, त्यांचे बकालपण, त्या बरोबरच मुंबई हे राजधानीचे शहर असल्यामुळे तेथे चाललेले सत्तेचे राजकारण, त्याचें डावपचे , त्यानां बळी पडलेली सामान्य जनता यातनू हे वातावरण आकाराला आले आहे. मुबुंई शहराच्या स्वत:च्या अशा खास समस्या आहेत. तेथे दररोज येऊन धडकणाऱ्या माणसांच्या लोंढ्यमुळे बिकट

बनलेला जागेचा प्रश्न, नगर—उपनगर, झोपडपट्टी यातून मुंग्यासारखी माणसाची प्रचडं गर्दी आणि या गर्दीचे खास प्रश्न, वाढत्या गर्दीमुळे वाढलेल्या चोऱ्या, खून, दहशत, गुंडाचे स्वतंत्र जग, त्यांना गोंडस तत्वज्ञान देऊन पोसलेल्या सघंटना, त्याचें जुगार अड्डे, हातभट्टी, तस्करी तळ, त्याचें काळे जग, यामुळे विविध माणसांच्या समूहानी या शहराला आपलेसे कले आहे. माणूस आपल्या गरजेतून शहराला वाढवत असतो. यातूनच मुबंई शहराचे महानगर झाले. हे सर्व माणसाचं या गरजामुळे घडत गेले. त्यामुळे शहर किंवा महानगर म्हणजे पर्यायाने तेथील जनजीवन असते. याबाबत सदा कऱ्हाडे लिहितात. ''शहरे माणसाने वसवली अन शहरे ही माणसानेच उदध्वस्त केली. शहर ही माणसाच्याच बऱ्या वाईट कर्तत्त्वाची साक्ष असते. म्हणून कादंबरीत एखादे शहर शोधणे म्हणजे शेवटी मानवी कर्तृत्वाच्या स्थितीगतीचा शोध घेण्यासारखे असते.''[३] माणसांचे विविधरंगी जगण्याचे पदर अविष्कृत झालल्यो महानगरीय कादंबरीचा अभ्यास करणे म्हणजे महानगरातील मानवी जीवनाच्या स्थितीगतीचा शोध घेण्यासारखे आहे

मराठी कादंबरीकारानां मुबंई महानगराचे जीवन आव्हानात्मक वाटते. म्हणनूच मराठीत महानगरीय कादंबरीचा एक लक्षणीय प्रवाह निर्माण झाला आहे. महानगरीय जीवनाची व्यामिश्रता महानगरीय कादंबरीतून व्यक्त झाली आहे. मुबंईच्या गुतांगुतींच्या समिश्र जीवनाविषयी राजन गावस लिहितात, ''प्रत्येक शहरातील, महानगरातील माणसाचं या जगण्याला खास त्या शहराचे, महानगराचे सदंर्भ असतात. त्या त्या ठिकाणच्या भावविश्वाची म्हणून एक विशेषता वेगळेपण असते. मुंबई शहरातील माणसांचे जीवन खास त्यांचे असे वेगळे आणि विविधागी आहे. या महानगरीत मुळचे रहिवासी आहेत. पण त्याच बराबेर जगण्यासाठी वगे वगे ळ्य भाषिक, सांस्कृतिक प्रदेशातून आलेली माणसे आहेत. या शहरात माणसे येण्याचा हा ओघ अखंड चालत असतो. या महानगरात विविध थराचे, जातीचे, धर्माचे प्रदेशाचे मानवी समूह जगत असतात. त्यामुळे इथल्या व्यक्तीच्या जगण्यात प्रचडं विविधता दिसते. येथे उच्चवर्णीय माणसांचे स्वतंत्र विश्व आहे. उच्चमध्यमवर्गीय आणि वगेळे आहेत. सामान्य, कामगार यांचे जगणे तर कलावंत, राजकारणी यांचे विश्व वेगळे आहे. पुन्हा असे की या जगण्यात कमालीची व्यक्तिकेंद्रितता आहे. येथे माणसे एकमेकांची असतात आणि नसतातही.''[४] राजन गवस यांनी महानगरीय माणसांच्या जगण्यातील विविधता अधोरेखित केली आहे. या साऱ्या व्यक्तिजीवनाचे सूक्ष्म तपशीलाने चित्रण महानगरीय कादंबरीतून आलेले आहे.

एकूणच महानगरीय कादबंरी निर्माण होण्यामागे मुंबई महानगरातील प्रक्षुब्ध वातावरण कारणीभूत आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात वाढत्या औद्योगिकरणामुळे या महानगराची भरमसाठ वाढ झाली. मध्यमवर्गाची व्याप्ती वाढली. त्यातही उच्चमध्यमवर्ग, मध्यमवर्ग, निम्नमध्यमवर्ग असे स्तर निर्माण झाले. उच्चवर्गीयांचे जीवनही असेच गुंतागुंतीचे आहे. भौतिक सुखाच्या गर्दीत जगण्याचा नेमकेपणा ही माणसे हरवतात आणि त्यामुळे विविध मानसिक ताणतणाव अडकलेली असतात. त्याची इतर माणसाकंडे बघण्याची दृष्टी पूर्वग्रहदूषित असते. या साऱ्याचें
तपशिलाने चित्रण महानगरीच कादबं रत येताना दिसते. परंतु महानगरीय जीवन याचा अर्थ केवळ मबुंईतील जीवन एवढी मर्यादित ही संकल्पना नाही. पण मराठीतील महानगरीय कादंबरी भाऊ पाध्ये यांच्या 'होमसिक ब्रिगेड' (१९७४) चा अपवाद वगळता मुंबई या एकाच महानगराभोवती फिरताना दिसते. 'होमसिक ब्रिगेड' दिल्लीसारख्या महानगरात घडते. महाराष्ट्रात इतर ठिकाणीही नगरांची महानगरे होण्याची प्रक्रिया झपाट्याने सुरु आहे. पण अशा महानगरीच सरं कृतीचे चित्रण करणारी मराठी कादबंरी अपवाद म्हणनू ही सापडत नाही. म्हणूनच मराठीतील महानगरीय कादबं री ही केवळ मबुं ई या महानगराचे चित्रण करणारी कादबंरी आहे; असे म्हणावे लागते.

निष्कर्ष :

मराठी कादंबरीकारानी हे महानगरीय वास्तव आपल्या कादबं रीत पकडण्याचा यशस्वी प्रयत्न कलेला आहे. जवळ जवळ सर्वच महानगरीय कादंबरीकारांनी मुंबई या महानगराचे चित्रण रेखाटलेले आहे. ही सरमिसळ संस्कृती हे आजच्या मुंबईचे व्यवच्छेदक लक्षण झाले आहे. महानगरीय माणसांच्या जगण्यातील विविधता अधोरेखित केली आहे. या साऱ्या व्यक्तिजीवनाचे सूक्ष्म तपशीलाने चित्रण महानगरीय कादबंरीतून आलेले आहे.

सदंर्भ सूची:

१. सप्रे अविनाश, 'महानगरीय जाणिवा आणि मराठी साहित्य', 'साहित्य आणि समाज'
(सपां. नागनाथ कोतापल्ले) , प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. २००७ पृ. २००
२. तेडुंलकर विजय (प्रस्तावना) 'अर्धी मबुंई', युनिक फीचर्स,
(सपां. सुहास कुलकर्णी), मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुबंई, प्र.आ. २००१ पृ. ७
३. कऱ्हाडे सदा, 'कादबंरी आणि कादबंरीतील शहर' 'आकठं ' दिवाळी अकं १९९२ पृ.१७
४. गवस राजन, 'भाऊ पाध्ये यांची कादबंरी', शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, प्र.आ.२००६ पृ. ८० ११

****